

УРОКИ ГОЛОКОСТУ

№ 4 (16), липень-вересень, 2008 р.

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «ЦЫГАНЕ УКРАИНЫ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИЗУЧЕННОСТИ, ПРЕПОДАВАНИЯ И УВЕКОВЕЧЕНИЯ ПАМЯТИ»

Общезвестно, что одной из этнических групп, подвергавшихся в годы Второй мировой войны во многих местах Европы уничтожению лишь по причине своего национального происхождения, были цыгане. Однако научный интерес к судьбе цыган в период нацистского господства возник довольно поздно. Первой из научных работ, которая привлекла внимание исследователей войны к проблеме геноцида цыган, была в 1951 г. статья пережившего Холокост еврея, историка Филиппа Фридмана с парадоксальным названием «Уничтожение нацистами цыган — нацистский геноцид "арийского народа"». Общественное звучание трагедия цыган получила лишь с середины 1960-х гг. благодаря усилиям известного «охотника за нацистами» Симона Визенталя, который в 1965 г. собрал и передал документы об этом в Центральное бюро по расследованию нацистских преступлений в Людвигсбурге. Несмотря на то, что на сегодняшний день уже изданы сотни мемуаров, статей и несколько монографий, тема остается исследованной совершенно недостаточно; показательно, что существуют разногласия даже по концептуальному вопросу о том, было ли уничтожение цыган тотальным, осуществлявшимся на основе расистской идеологии и выполнявшимся повсеместно в соответствии с имевшимся намерением и оформленным затем планом, с использованием мобилизованных для этого технических ресурсов и административных звеньев различных уровней, работавших для достижения одной цели. Положительный ответ на этот вопрос дают ученые Сибил Милтон и Ян Хэнкок. На противоположном полюсе обнаружим мнение, выраженное в трудах историков Иегуды Бауэра, Майкла Циммермана, Гонтера Леви: антицыганская политика нацистов не имела ярко выраженной расово-идеологической основы, не являлась выполнением принятого относительно всех цыган единого плана, не носила черты универсальности, не имела целью повсеместное уничтожение цыган.

Чтобы дать исчерпывающий ответ, необходимо представлять общую картину событий, как минимум — обладать знанием о численности погибших, о политике центральных властей Третьего рейха и местных особенностях при ее осуществлении. Однако именно она, региональная специфика антицыганской политики, изучена крайне недостаточно. В работах зарубежных историков территория Украины почти не рассматривается; статистика крайне отрывочна, значительные комплексы архивных источников до сих пор не введены в научный оборот, не изучена позиция различных ветвей оккупационной администрации в Украине по «цыганскому вопросу» и т.п. Главное же — проблема трагической судьбы цыган, ее структурного сходства и принципиальных отличий от политики по отношению к другим категориям населения Украины все еще отсутствует как самостоятельная научно-исследовательская проблема в украинской

историографии; в области преподавания и увековечения особой судьбы народа практических действий в Украине не предпринимается: сказывается долгий период подавления научного интереса к судьбе различных этнических групп в годы войны и оккупационной политике по отношению к ним, усугубляющийся в наши дни настойчивым распространением в общественном сознании моноэтнической националистической модели украинской истории — и тема эта по сей день остается «terra incognita», не привлекая должного внимания со стороны историков Второй мировой, оставаясь на задворках исторической памяти украинского общества, и наталкиваясь таким образом на тотальное безразличие.

Виступлення цыгановеда Николая Бессонова (Москва)

Постановлением Верховной Рады Украины от 8 октября 2004 г. в Украине учрежден *День памяти Холокоста ромов (цыган)*, приходящийся на 2 августа (акция уничтожения цыганских узников лагеря Аушвиц в 1944 г.). Государство Украина делает первые шаги на пути к присоединению к системе мероприятий под названием «Десятилетие ромской интеграции в 2005-2015 гг.» (Ромская декада Европы), реализуемых Советом Европы. Однако, в текущем году никаких государственных мер к данной дате запланировано не было. В этом случае (увы, как и во многих аналогичных) показательно, как в условиях игнорирования государственными органами своих прямых обязанностей инициативу берет на себя гражданское общество. Украинский центр изучения истории Холокоста при поддержке Фонда им. Фридриха Эберта к этой дате подготовили и провели 2 августа 2008 г. в Киеве международную конференцию «*Цыгане Украины в период Второй мировой войны: современное состояние изученности, преподавания и увековечения памяти*».

Учасниками зустрічі стали спеціалісти в області преподавання, дослідники з України, Росії, Німеччини, Норвегії, які представили свої розробки і в результаті обговорень і обміну існуючими підходами пропонували далішні шляхи дослідження. Конференцію посетили і представники цыганських національно-просвітительських організацій, безпосередньо контактуючі з пережившими переслідування цыганами і за допомогою культурно-просвітительської діяльності залучені в процес збору свідчень, усних і письмових спогадів про пережиті в роки окупації.

Одноденна інтенсивна зустріч була відкрита вступительним доповіддю професора, д-ра Вольфганга Випперманна (Берлін), автора книги «Шоа і Порраймос в порівнянні». Проф. Випперманн охарактеризував основні напрями німецької історіографії і проблеми, які вдалося вирішити дослідникам в Німеччині за останні десятиліття. Він солідаризувався з тими ученими, які вважають геноцид цыган тотальним і запланованим, а відповідальність за нацистську антиромську політику возкладають не на окремі сегменти нацистського державства, а на все німецьке суспільство, прийнявши, по їхньому, активну участь в геноциді. Далі робота конференції була побудована по трьох послідовних сесіях, кожна з яких, по задуму організаторів, була призначена освітити окремі найбільш важливі аспекти історії геноциду цыган і пов'язані з цим питання сучасності.

Перша сесія «*Нацистська політика по відношенню к цыганам в окупованій СРСР. Джерела*» об'єднала виступи дослідників, які провели аналіз принципів окупаційних заходів в різних регіонах Радянського Союзу, з посиланням на загальне і особливе між Рейхскомісаріатами Остланд і Україна, внутрішні супереччя між відділами адміністрації і поліцейськими відомствами (д-р Антон Вейсс-Вендт, Осло), з аналізом внеску структур поліції безпеки і СД і підрозділів вермахту в «вирішення» «цыганського питання» і статистичними результатами антицыганської політики (к.ф.н. Александр Круглов, Харків). Для успішної дослідницької роботи первинне значення мають джерела, з якими працює і на які опирається історик. В зв'язі з цим окреме уваження було приділено документам Чрезвычайной державної комісії по встановленню злочинів німецько-фашистських захопників і їх особливостям як ресурса по темі; Мартин Холлер (Берлін) проаналізував те «сильні» і «слабкі» сторони документів ЧГК, які необхідно враховувати кожному досліднику, працює над темою геноциду цыган. Особливості другої значимої частини документів, створених, в відміння від першого, відносно недавно — комплексні історико-свідчальні свідчення, записані на відеопленку і тепер зберігаються в Інституті візуальної історії при університеті Южної Каліфорнії — були охарактеризовані Анною Ленчовскою (Київ).

В наступній сесії «*Регіональні особливості нацистської політики по відношенню к цыганам в Україні*» тематичний акцент був перенесений безпосередньо на землі України; в представлених на цій сесії виступах були освітлені специфічні риси політики окупантів в різних регіонах України: в Закарпатті (д.и.н. Май Панчук, Київ), Галичині (к.и.н. Жанна Ковба, Київ) і в Криму (Михайл Тягльий, Київ). Відмінною рисою регіональних досліджень є те, що при більшій «масштабності» фокусуванні на межах одного регіону дослідник має можливість не тільки прослідкувати, як місцеві окупаційна адміністрація реалізувала поступові з імперського центру розпорядження, але також ввести в науковий оборот і виявити роль місцевих і локальних факторів, частіше принципово відмінних від загальної політики. Так, встановлюється, що факт релігійної і етнокультурної близькості значимої частини кримських цыган — чингени — к мусульманським кримсько-татарським сусідам

спричиняло корінну зміну нацистської політики відносно цыган на півострові і дозволило уцелити значимі частини кримських цыган. Відзначимо, що саме в більш інтенсивній проработці регіональних особливостей — при умінні не упустити з виду загальної закономірності — заключаються, на наше погляд, першочергові завдання, що стоять перед батьківщиною дослідників.

Виступ проф. д-ра Вольфганга Випперманна (Берлін).

Однак, вищеперелічені методи дослідження, при всій їх необхідності, не можуть залишатися єдиними можливими, так як передбачають погляд на цыган як на безликий об'єкт наукового описання і сухого аналізу. Між тим, мова йде про людей, які перенесли знущання, переслідування, знищення... Саме тому третя сесія «*Геноцид в історичній пам'яті громади і суспільства*» знову-таки передбачала зміщення фокусу дослідження — на цей раз в сферу особистісної і колективної реакції жертв. Будь-яка переживаюча переслідування група реагує на трагічні події відповідно накопленому колективному досвіду, виробленим в етнопсихологічному багажі стратегіям виживання, і задіяє присутній їй шаблон поведінки. Відомо, що на протязі століть у цыган вироблялися особливі механізми взаємодії з властями, які могли впливати на ситуацію в роки війни і забезпечити виживання. Особливостям колективних і особистісних стратегій виживання цыган в роки геноциду був присвячений доповідь Ніколая Бессонова (Москва), який виявив і описав специфічні закономірності, відмінні, скажемо, реакцію цыган від поведінки другої повсюдно переслідуваної групи — євреїв, а також сумуючого досвіду відносин к цыганам їх етнічних сусідів в різних ситуаціях. Другою незвичайною рисою — це особливості історичної пам'яті громади і ступінь збереженості свідчень про трагедію в післявоєнному масовому свідомості групи, а також те, до якої ступеня пережиті визначали післявоєнне поведіння, адаптацію цыган і їх інтеграцію в суспільство. Спроба проаналізувати ці питання була здійснена в виступах Алексея Данилкина (Біла Церква) і Евгєнії Навроцької (Ужгород) про збір усних історичних свідчень цыган, переживших геноцид.

Вивчаючи той чи інший приклад геноциду, не можна обмежуватися лише науковим, історичним підходом. Очевидно, що масові трагедії і наше осмислення цих подій несуть в собі величезний освітній і педагогічний потенціал. Як і в випадку з Катастрофою єврейського народу, страждання і переслідування цыган розкривають перед учителем величезні можливості донести до дітей універсальну морально-етичну проблематику, продемонструвати дилемми морального вибору, залучити учнів в процес співпереживання і таким чином досягти більшої ефективності навчання. Використовується ли цей потенціал авторами українських підручників і посібників? Відповідь,

прозвучавший в презентації експерта Всеукраїнської асоціації учителів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» Александра Войтенко — неутешителен: не тільки геноцид групи, игравшої ярким оттенком на палитрі многаціональної та полікультурної історії України, не представлений в учебниках — цыган в українській історії словно бы і не существовало вовсе!

Переходя от конкретно-історическої проблематики к ее преломлению в современности, участники ознакомились с предложениями Сергея Ермошкина (Одесса), сочетавшими уникальный опыт государственного чиновника и романа по происхождению — размышления «из первых рук» о путях дальнейшей деятельности по изучению, преподаванию и увековечению памяти в сложных современных организационных и политических условиях. Собственно, эта тема стала доминирующей в ходе последовавшего затем круглого стола «Современное восприятие трагедии цыган Украины в годы Второй мировой войны. Роль государства и гражданского общества в изучении и увековечении памяти погибших». Наиболее жаркое обсуждение вызвали вопросы о степени вовлеченности в геноцид различных сегментов немецкого и украинского общества, об ответственности за память о геноциде среди современников, о способах привлечения государства к решению проблемы отсутствия памяти о геноциде в общественном сознании.

Подводя итоги, подчеркнем как, на наш взгляд, сильные, так и слабые стороны состоявшейся научной встречи. Возможно, вполне объяснимо, что впервые в Украине конференция на данную тему была проведена организацией, которая приобрела некоторый опыт в организации изучения и преподавания судьбы евреев Украины в годы нацизма. Полвека назад так произошло на западе, теперь так происходит у нас. Это и закономерно: в выделившейся за последние десятилетия в отдельный комплекс гуманитарных дисциплин области под названием *Holocaust Studies* накоплены методики и подходы исследования, применимые к анализу самых различных случаев геноцида; в случае же

с трагедией цыган, происшедшей в том же географическом и хронологическом отрезке, определенные параллели и сравнения напрашиваются сами собой (несмотря на то, что наряду со сходными чертами, эти явления содержат и немало различного). Не случайно практически ни одно выступление не обходилось без методологической либо фактографической ссылки на реалии нацистской политики по отношению к евреям, а одним из прозвучавших на завершавшем встречу «круглом столе» было предложение о создании в структуре Украинского центра изучения истории Холокоста отдела (сектора, направления) по исследованию нацистской антицыганской политики. Конференция продемонстрировала как богатство методологических и дисциплинарных подходов (попытки социопсихологического и этнопсихологического анализа поведения жертв, грамотного критического подхода к источникам, профессионального обращения к тематике персональной и коллективной исторической памяти, политике памяти или вопросам идентичности), так, порой, и примеры обращения к понятиям, имеющим весьма отдаленное отношение к научному инструментарию (термины «этническая ментальность», категории «предателей» и «пособников» и т.п.). Очевидно, что дальнейшее движение в области изучения судьбы цыган в годы войны непредставимо без использования методов из различных гуманитарных дисциплин, без знания контекстных областей истории (истории нацистской Германии и Второй мировой войны, национальной истории государств, где жили цыгане, собственно истории цыганских общин и т.д.). Выразим надежду, что конференция станет событием, которое послужит отправной точкой и импульсом для дальнейшего изучения данной тематики и привлечения к ней научно-исследовательского интереса, чему будет способствовать и готовящийся Центром к публикации сборник материалов этой научной встречи.

Михаил Тяглый,

Украинский центр

изучения истории Холокоста

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ СЕМІНАРИ ЦЕНТРУ

СЕМІНАР ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Харків, 15–16 серпня, 2008 р.

У середині серпня 2008 р. Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки Міжнародної групи по збереженню пам'яті, дослідженню та викладанню історії Голокосту в Європі (International Task Force) провів навчально-методичний семінар для вчителів історії східних областей України. У роботі семінару взяли участь 25 викладачів історії та суспільних дисциплін із 6 областей України: Чернігівської, Сумської, Луганської, Донецької, Харківської та Тернопільської (ми спеціально запросили на семінар нашу колегу пані Наталю Двигайло — її родина в часи окупації врятувала єврейську сім'ю, вона блискуче презентувала своїх родичів-праведників та подальшу долю єврейської родини, що була врятована).

Такі навчально-методичні семінари з історії Голокосту на теренах Європи та України Центр проводить двічі на рік у рамках міжнародного співробітництва з International Task Force та Інститутом «Яд Вашем» (Єрусалим). Перший семінар цього року відбувся у квітні в Одесі для наших колег-вчителів історії південних регіонів країни (про нього ми писали в попередньому номері бюлетеня: «Уроки Голокосту», № 3 (15), квітень-червень, 2008 р.). Провідна ідея семінарів — презентація змістовного та методичного матеріалу з історії українського єврейства часів Другої світової війни. Результати цих семінарів: вивчення та викладання даної тематики учасниками семінарів та підвищення їх кваліфікації в Інституті «Яд Вашем» щосені. Як відомо, Центр має домовленість з

єрусалимськими колегами про підготовку української групи викладачів історії для стажування в «Яд Вашем». Саме такі семінари допомагають нам відібрати вчителів для вдосконалення їх фахового рівня в царині викладання історії Голокосту.

*Лекція д.п.н. Олени Іванової
(Харківський національний університет).*

Семинар у Харкові, як і одеський, був насичений лекціями, дискусіями, тренінгами з історії Голокосту (переважно про Східну Україну), та з методики викладання цієї теми. Викладачами на семінарі були професор Харківського національного університету Олена Іванова, експерт з методики викладання, тренер Всеукраїнської Асоціації «Нова Доба» Олександр Войтенко, відповідальний редактор наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі» Михайло Тяглий, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту Анаполій Подольський.

У цілому семінар складався з двох пов'язаних між собою частин: змістової (лекційно-тренінгової) та екскурсійної. Заняття семінару, щодо змістової складової, були присвячені історії українсько-єврейських взаємин XIX-XX століть, формуванню антисемітської традиції в європейській культурі, долі євреїв України під час Голокосту, особливо на теренах Східної України, пропаганди та її антиєврейській складовій під час нацистської окупації. Професор О.Іванова провела заняття про сприйняття та рефлексії сучасної студентської української молоді щодо теми Голокосту та включення її в нарратив національної історії XX століття. Її заняття базувалося на результатах соціологічних та психологічних досліджень, які вона провела серед студентів та молоді різних регіонів України у 2001, 2004, 2006 роках. Було опрацьовано понад 450 анкет та творів шкільної та студентської молоді. Результати переважно були не втішні: повне незнання історії Голокосту, чи обізнаність у цій темі без розуміння зв'язку історії Голокосту з українською історією XX ст. Олександр Войтенко провів чудові методичні заняття з проблематики викладання теми. Також ним були представлені робочі зошити для 10-11 класів з історії євреїв, антисемітизму, расової дискримінації та ксенофобії, що їх підготували Музей «Дім Анни Франк», Український центр вивчення історії Голокосту, Всеукраїнська Асоціація «Нова Доба» за підтримки Офісу демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ.

Екскурсія в Музеї Голокосту в Харкові.

На семінарі відбувалися цікаві, важливі та змістовні дискусії щодо проблем українсько-єврейських взаємин. Зокрема, обговорювались такі проблеми:

- Шляхи подолання стереотипів («всі євреї — більшовики», «всі українці — антисеміти»);

- Голодомор і Голокост — чи можливе порівняння? Українці та євреї під час цих екстрем. Ким вони були? Чи був можливим вибір? Голодомор був в українській історії, а Голокост — у єврейській? Чи це була спільна історія?

- «Вони жили серед нас» («вони» і «ми». Історія українських євреїв — це не історія України?);

- Моделі історичної пам'яті в сучасному українському суспільстві. Відповідальність за пам'ять про минуле. Чи існує вона в Україні?

Також учасники семінару вели дискусії та обговорення історії формування антисемітизму в Європі та на теренах України. Чому євреї? Питання, на яке важко взагалі дати однозначну відповідь. Можливо, єврейський монотеїзм при тотальному оточуючому язичництві, можливо, дисперсність, розпорошеність єврейських громад протягом тисячоліть, можливо, повага до освіти, можливо, постійна лояльність, можливо,

відверта інтеграція до інших культур та сприйняття їх як рідних, можливо, економічний успіх, можливо, політичний вплив, можливо, все разом, можливо, все це ні до чого... Все це викликало в учасників зацікавленість і бажання думати та аналізувати. Під час занять щодо антиєврейської пропаганди та впливу антисемітизму на долю євреїв у добу Голокосту, було підкреслено, що антисемітизм був фактично одним з головних чинників нацистської ідеології. Антиєврейська політика й практика, що містила в собі використання всіх попередніх історичних форм антисемітизму і призвела до фізичного знищення третини єврейських громад світу. Німецький дослідник Г. Хайнзон називає як можливу причину радикального нацистського антисемітизму — «цивілізаційну ненависть»...

Екскурсія в Меморіалі «Дробицький Яр».

Під час семінару також виявився інтерес до традицій та звичаїв єврейського народу. Навколо цієї проблематики дискутувались наступні питання:

- традиційні релігійні цінності;
- мова, література, культурна спадщина загалом;
- пам'ять про минуле; власна майже чотириохтисячолітня історія;
- наявність власної держави;
- дискусія щодо єврейської ідентичності в сучасному світі, євреї як частина так званої політичної нації (напр.: "українець єврейського походження чи єврей, громадянин України...");
- сприйняття єврейської ідентичності неєвреями.

Надто важливою частиною семінару була екскурсійна програма. Учасники семінару відвідали Меморіал пам'яті жертв Дробицького Яру та Музей історії Голокосту в Харкові. Ці екскурсії в такі скорботні місця сильно вплинули на вчителів та, фактично, зайвий раз підкреслили всім нам важливість вивчення та осмислення теми Голокосту для сучасного українського суспільства, як, до речі, і теми ГУЛАГу та Голодомору. Екскурсія до Меморіалу, відвідини Залу, де написані імена загиблих євреїв, єврейських сімей Харкова, що були немилосердно забиті нацистами та колаборантами в грудні 1941 р., історія створення Меморіалу, яку розповіли учасникам семінару співробітники Меморіалу Станіслав Іщенко та Ірина Ференцева — все це вразило вчителів. Також мала вплив на учасників семінару екскурсія до Харківського Музею історії Голокосту, яку провели керівник цього Музею і голова Харківського обласного комітету «Дробицький Яр» Лариса Воловик та її колега, екскурсивод Юлана Вальшонок. Експозиція Музею насичена матеріалами та експонатами із життя євреїв Харкова до війни, а також матеріалами, що стосуються трагічної долі харківського єврейства під час нацистської окупації та Голокосту.

Загалом семінар виявився дуже важливим для його учасників, що яскраво було відображено в анкетах учителів та під час закриття семінару, коли всі мали можливість висловитися щодо актуальності проведення навчальних заходів в Україні, які стосуються виховання та збереження пам'яті про Голокост як частину історії України минулого століття.

Анатолій Подольський, к.і.н.,

Український центр вивчення історії Голокосту

МІЖНАРОДНІ ПЕДАГОГІЧНІ ПРОЕКТИ В УКРАЇНІ
**ЛІТНЯ ШКОЛА ТРЕНЕРІВ ПРОЕКТУ
«НАЗУСТРІЧ ПАМ'ЯТІ» В МУКАЧЕВІ**

Ми вже інформували читачів про міжнародний педагогічний проект «Назустріч пам'яті», методичну основу для якого склав навчальний комплект з матеріалами фільму С. Буковського «Назви своє ім'я» та навчально-методичного посібника «Назустріч пам'яті».

Більшість учителів — читачів бюлетеня були учасниками регіональних семінарів на базі обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти і тому мають уявлення про суть та завдання проекту. На етапі проведення навчальних семінарів протягом 2007-2008 навчального року командою тренерів Всеукраїнської Асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» та Українського центру вивчення історії Голокосту не лише розповсюджувалася інформація про сам проект, але й проводилося серйозна підготовка щодо використання нових методів і технологій навчання історії та суспільних дисциплін у класі, заповнювалися прогалини в знанні багатогранної вітчизняної та європейської історії. Аналізуючи відповіді учасників регіональних семінарів на запитання листка оцінювання, можна дійти висновку, що саме методологічна та методична новизна матеріалів, розширення професійного світогляду найбільш привабили вчителів. Враховуючи успіх проведених 24 семінарів та матеріалів проекту Інститут візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії, США, ВА «Нова Доба», Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки Фонду Віктора Пінчука продовжує у 2008-2009 навчальному році поширення проекту «Назустріч пам'яті» серед педагогів України.

Серед учасників регіональних семінарів відбиралися майбутні тренери, які зможуть працювати у своїх регіонах і допомагати колегам опанувати нові методики, побудовані на використанні відеоінтерв'ю свідків Голокосту в Україні. Саме для цих тренерів була організована літня школа, що відбулася в Мукачеві на Закарпатті 5-8 серпня 2008 р. Серед 50 учасників Літньої школи були представники від усіх областей країни з дуже різним професійним досвідом — від 2 до 42 років педагогічного стажу. Однак більшість учасників представляли найбільш плідний та авторитетний для професії вік — 17-20 років роботи в школі. Організатори надали перевагу тим учасникам регіональних семінарів, хто проявив найбільше бажання працювати з матеріалами проекту саме серед своїх колег, а не лише серед учнів. Тому в Літній школі взяло участь 22 вчителів, що вже мають досвід тренерської роботи — чи в програмах громадянської освіти, чи в програмах «Рівний рівному», «Дебати» тощо. А для того, аби решта - новачки у справі освіти дорослих — почувалися впевнено, програма Літньої школи була побудована таким чином, щоби максимально підготуватися до проведення локальних семінарів, учасниками яких можуть бути колеги — вчителі-предметники, шкільні психологи, соціальні педагоги, адміністратори шкіл, працівники установ позашкільної освіти. Представниками Українського центру вивчення історії Голокосту А.Подольським та М. Тяглим було прочитано кілька лекцій про єврейську ідентичність, українсько-єврейські взаємини, історію юдофобії та антисемітизму, про місце євреїв у політичній системі СРСР. Саме перша тема у викладі А.Подольського та остання у викладі М.Тяглою викликали найбільшу зацікавленість та отримали найвищі оцінки від слухачів. Ґрунтовне знання предмету, відчуття емоційного стану аудиторії, готовність відповідати на «складні» запитання, відданість своїй справі не могли залишити нікого байдужими. Одна з учасниць написала, що відтепер єврейська історія буде для неї завжди звучати голосом Анатолія Подольського. Дуже високу оцінку отримали лекції координатора проекту Анни

Ленчовської про психологічні та педагогічні аспекти викладання складних, болючих тем у класі, а також презентація запрошеного з Чехії представника Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Мартіна Шмока. Мартін Шмок не лише розповів про діяльність Інституту, але й показав конкретні приклади використання інших відеосвідчень з архіву, зокрема щодо місцевої історії, історії радянської пропаганди, полікультурної освіти в довоєнний період на Закарпатті.

Важливим для учасників став і «круглий стіл», на якому обговорювався досвід поширення матеріалів проекту серед колег та учнів після регіональних семінарів. Учасники обговорення зазначили, що з учнями значно легше, бо вони більш відкриті, менш стереотипізовані, більш емоційні. Вчителі не всі сприйняли однозначно, позитивно, дається взяти професійна втома, певна розгубленість (адже нема навчального часу, коли з цим працювати), невмотивованість до професійного вдосконалення. Педагоги відзначили й причини такого сприйняття: рівень обізнаності з темою достатньо низький, адже і сьогодні на історичних факультетах історія Голокосту практично не розглядається, курси підвищення кваліфікації також не приділяють їй увагу, суспільство не визначилося з проблемою історичної пам'яті, яка іноді розглядається дуже вибірково. Однак мотивація поглиблюється в процесі роботи, бо відкривається розуміння, що матеріали семінару не лише про історію — це загальнометодологічні проблеми, нові підходи до історичної дидактики тощо.

Для відпрацювання тренерських навичок у літній школі в Мукачеві було запропоновано командам з двох груп «показати» деякі заняття, що пропонуються для проведення локальних семінарів. Це як ті, що опрацьовувалися на семінарах протягом року, а саме: «Хіба євреї чужинці?», «Ті, що стояли поруч: яким був вибір?», «Уроки Голокосту: життя після трагедії», так і нові теми, не менш складні за змістом і за методичним виконанням: «Банальність зла: чому Голокост став можливим?», «Євреї, роми... Хто наступний?». Саме під час презентацій уривків цих тем з допомогою тренерів ВА «Нова Доба» Олександра Войтенка, Наталі Голосової, Ірини Костюк учасниками відпрацьовувалися методичні прийоми, обговорювався алгоритм використання фрагментів та фільму в цілому, матеріалів посібника, складні моменти майбутніх семінарів, концептуальні підходи до вивчення контрверсійних та болючих тем історії. Організаційний блок літньої школи, під час якого уклалася програма локального семінару різної тривалості та для різних цільових груп, також підсилює готовність учасників до роботи як тренерів на місцевому рівні.

Успіху літня школа досягла не лише завдяки насиченій змістовій частині та активній тренерській роботі, але, в першу чергу, відмінному менеджменту, який традиційно забезпечує ВА «Нова Доба» на всіх своїх заходах. А це заслуга як і усієї команди проекту, так і персонально — виконавчого директора асоціації та Центру громадянської та історичної освіти Поліни Вербицької.

Підсумовуючи, хочеться навести деякі уривки з листків оцінювання учасників:

1. *Загальна оцінка проведеної роботи — «відмінно».*

- Чітко організована, добре забезпечена ресурсами.
- Насиченість, інформативність, практичність.
- Дала прекрасний тренерський досвід.
- Надзвичайно корисний з точки зору практичних навичок.
- Безцінна з точки зору професійного зростання, самоосвіти,

глибокого вивчення гуманітарного циклу, соціально орієнтованого навчання.

- Цікавий, корисний, перспективний і оригінальний семінар, практично та методично значущий як для вчителя так і для тренера.
- Перший раз беру в такому заході участь — сподобалось!
- Класно, неординарно, корисно. Вражена досить великим рівнем практичної спрямованості, продуктивним характером.
- Здорово — так багато зробили за такий короткий термін.
- Цікавий склад слухачів і модераторів.

Робочий момент тренінгу О. Войтенка

2. Оцінка теоретичної складової літньої школи.

- Лекції цікаві, пізнавальні, динамічні.
- Поглибили знання з питань Голокосту (особливо враховуючи, що нема відповідної літератури).
- Лекції роблять історію єврейського народу ближчою.
- Глибокий науковий теоретичний матеріал, який обов'язково буду використовувати вдома.
- Врахування попереднього досвіду учасників (тобто — відмова від «прописних» істин) дозволило працювати динамічно, отримуючи нові навички роботи. Важливо — робота зі стереотипами, актуально.
- Дуже цікаво.
- Різноманітність думок, поглядів, підходів — вражаюча — дуже високий рівень!
- Доступно, образно, наочно. Добре, що був роздатковий матеріал, — можна було б ще збільшити.

- Стимулює до критично-аналітичних роздумів та дослідницьких пошуків.
- Більше часу на обговорення дискусійних питань теоретичної частини.

3. Оцінка методичної складової літньої школи.

- Отримали не лише конкретні рекомендації з приводу проведення тренінгів, але мали можливість проаналізувати власну поведінку, помилки, вислухати точку зору колег.
- Пара «підручник — фільм» дають можливість працювати методично правильно, без особливих проблем.
- Висока ефективність організації роботи в мікрогрупах, професійний аналіз занять.
- У методичному плані збагатилася на 100%.
- Чудово — вміння винести головне, концентрувати увагу, уникати надмірних складностей при проведенні.
- Дуже сучасно!
- Грамотний аналіз помилок і вдалих знахідок — чудово.
- Тренінги, учасниками яких я була раніше, були націлені на одну тему, а відмінна риса цього семінару — наголос на різноманітних методиках. Особлива роль модераторів!

4. Оцінка рівня корисності та відповідності візуальних джерел.

- Багатогранність можливостей для використання не лише істориків, але й пересічних громадян.
- Це краще архівних матеріалів.
- Дуже важко емоційно, більш впливове, ніж текстові документи. Корисність не тільки для вивчення історії Голокосту, але й для виховної роботи і вивчення історії загалом.
- Корисність візуальних джерел неабияка. Особливо зараз, коли йде заповнення «білих плям». Ця форма ближча людям, спонукає до більш ретельного вивчення проблеми.
- Свідчення не руйнують психіки дітей прямими сценами насильства як в інших фільмах, — емпатія. Можна переглянути декілька раз.
- Раніше для підготовки і проведення уроків з історії ХХ століття шукала очевидців, і це займало час. Дякую, що надані візуальні джерела дадуть мені змогу для іншої діяльності.

Ірина Костюк,

вчитель історії, тренер Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба»

ВИКЛАДАННЯ ГОЛОКОСТУ В КРАЇНАХ СНД

УКРАИНСКАЯ ДЕЛЕГАЦИЯ ПРИНЯЛА УЧАСТИЕ В VIII МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ ШКОЛЬНИКОВ «ХОЛОКОСТ: ПАМЯТЬ И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ», КОТОРАЯ ПРОХОДИЛА 21–24 ИЮНЯ 2008 ГОДА В БРЕСТЕ (БЕЛАРУСЬ)

Организаторами ежегодной конференции традиционно выступают: Российский Центр «Холокост» совместно с Белорусским республиканским фондом «Холокост», Брестским центром «Холокост» и Украинским центром изучения истории Холокоста, при поддержке Евроазиатского еврейского конгресса, Правительства Москвы, РАО ЕС России и Брестского облисполкома.

В конференции участвовали школьники из России, Украины, Беларуси и Израиля. Все они авторы наиболее интересных работ по теме Холокоста, победители региональных конкурсов, выдержавшие большой конкурс, чтобы попасть в Брест.

Украину на конференции представляла победительница VIII Всеукраинского конкурса ученических исследовательских работ «История и уроки Холокоста» Мария Аврамишина, ученица

Кременецкого лицея им. Уласа Самчука (Тернопольская область). Ее работа — «Холокост на Кременетчине на основе фондов Кременецкого краеведческого музея и свидетельств очевидцев» (научный руководитель — Семенюк Людмила Ивановна).

За четыре дня состоялись заседания в шести секциях, в том числе: «Уроки Холокоста: личный взгляд», «Тема Холокоста в литературе», «Духовное и физическое сопротивление нацизму», «Праведники народов мира», «История Холокоста: региональный аспект», где было представлено и обсуждено 18 докладов школьников.

Каждый год конференция начинает свою работу 21 июня. Рассвет 22 июня школьники вместе с ветеранами, гостями и жителями Бреста встречают в Брестской крепости, где принимают участие в митинге-реквиеме, посвященном началу Великой Отечественной войны.

Почетним гостем ежегодной Международной конференции школьников в Бресте традиционно был один из героев книги С.С.Смирнова «Брестская крепость» Роман Левин, бывшим малолетний узник Брестского гетто, поэт, автор многих книг.

Была организована поездка по местам Холокоста в Брестской области. Школьники побывали на месте массовой казни узников Брестского гетто в урочище Бронная гора, где в 1941-1942 гг. нацисты расстреляли более 50 тысяч евреев. Из них 26 тысяч были узниками Брестского гетто.

Но больше всего и взрослых участников мероприятия, и школьников впечатлила так называемая «дорога жизни» Романа Левина, по которой в годы Холокоста он спасся из нацистской неволи. Вместе с бывшим узником участники конференции побывали в Петровичах, Жабинке, Кобрине. Именно через эти населенные пункты и бежал из гетто Роман Левин.

Бывший узник рассказывал о пережитом так красочно, что у всех присутствующих было ощущение, будто вместе с ним они спасались от оккупантов. Ребята побывали на могилах погибших на этом пути евреев, в том числе почтили память матери и сестры Левина в братской могиле за селом Петровичи.

Завершал рабочую часть программы в школе на Бронной горе просмотр документального фильма «Брестское гетто».

Украинская делегация привезла с собой в подарок литературу, которую издает Украинский центр изучения истории Холокоста, и презентовала работу Центра.

Слово Марии Аврамишиной:

Я вирушаю на Міжнародний конкурс... Хвилювання, якась невпевненість, радість — усе це вирує в мені! 21 липня українська делегація побувала в Бресті! Проте свою подорож із п. Світланою Кандеєвою я розпочала із прогулянки по Києву. Ми відвідали дорогу, якою вели євреїв на розстріл у Бабин яр, а також церкву Миколи Доброго, де служив отець Олексій Глаголев, який допомагав євреям рятуватися в роки Другої світової війни.

Наступного дня ми вирушили в дорогу. Перша зупинка — столиця Республіки Білорусь Мінськ. Саме місто вражає: великі вулиці, цікава архітектура. Побачили Резиденцію уряду та Університет, Площу Незалежності, проспект Франціска Скорини, цікаві незвичні пам'ятники, відвідали кафедральний костел Симона й Олени, який залишив неперевершені враження.

А потім — поїзд до Бресту. Росіяни прибували на 10 хвилин раніше, і ми думали, що зустрічі із ними на вокзалі в Бресті не відбудеться. Однак за декілька годин ми разом їхали в одному автобусі до готелю «Білорусь», що знаходиться на бульварі Шевченка. До речі, там, на Набережній, стоїть погруддя нашого великого Кобзаря. З учасниками я потоваришувала дуже швидко, бо вони виявилися дружніми і веселими. А в кімнаті жили разом з дівчинкою Сонею з міста Самара біля річки Волга.

Після обіду — відкриття конференції. Зі словами привітання до учасників звернулися п. Роман Левін, п. Тетяна Хотцева, п. Світлана Кандеєва, п. Ілля Альтман та багато інших. Так розпочався перший день. Всього було 6 секцій, кожна з яких мала назву і щоденно представлялася учасниками з України, Росії та Білорусі. Я була модератором 3-ї секції.

Однак особливою подією стала подорож до Брестської фортеці. О третій ночі ми вирушили на меморіальне свято — «День пам'яті». Видовище захоплююче. Лець освітлена фортеця... Ти ніби опиняєшся в минулому. Незважаючи на те, що ніч надворі, зібралось багато людей, хоча обіцяні президенти Росії та Білорусі приїхали з великим запізненням — аж на 12 годину дня. Ведуча розповідала про історію фортеці, а також зачитувалися листи учасників її захисту. Після виступів очевидців тих подій та посадових осіб солдати пустили вінки на воду Західного Бугу.

Далі — екскурсія по фортеці. Тереспольська брама. Холмські ворота. Собор св. Миколая, в якому була проголошена Унія 1596 року, зараз він повністю перебудований. Законсервовані руїни Білого палацу, де в 1918 році був підписаний Брестський мир. Казарми. Пам'ятники. Могила невідомого солдата. Вічний вогонь.

Після незначного відпочинку ми з Романом Левіним вирушили на екскурсію по місцях Брестського гетто. Відвідали будинок, де колись мешкав письменник, місце, де знаходилося гетто та пам'ятник жертвам Голокосту. Згодом — творча зустріч із поетом. Він читав нам свої вірші: «Трубач», «Семен Слуцький», «Каждий год я сюда приїжджаю» та багато інших. Все написано є частиною його життя, долею його друзів та рідних.

На третій день після засідань ми побували на відкритті ізраїльських днів у Бресті, де переглянули фільм «Зіркі Шлобі», що вразив усіх без винятку. А ще бачили площу Леніна, де у вересні 1939 року був парад радянсько-німецьких військ.

В останній день конференції ми подорожували. Відвідали Петровичів, де Роман Левін показав нам барак, в якому він перебував деякий час як полонений, та могилу євреїв, в якій похована його мати. У Жабинці поет розповідав про Праведників миру, про Флорію Будишевську, котра врятувала йому життя, але сама загинула від нацистів.

У Березі-Картузській ми побували в музеї та побачили концтабір. Це цікаве місце. Береза — тому що дуже гарна природа. Картузька — бо тут був Монастир Картузианців, однак у XIX столітті з його цегли побудували Червоні казарми. У 1934 році тут, у Червоних казармах, був створений перший у Польщі концтабір для активістів ОУН, тут відбувалися покарання Р. Шухевич, Т. Бульба-Боровец, Д. Донцов, М. Кобрин.

Кінцевою зупинкою учасників конференції стала Бронна гора, де ми відвідали пам'ятник жертвам Голокосту і наша гостя з Ізраїлю Рахель Борохов виконала поминальну пісню на івриті. У школі біля Бронної гори тепла зустріч із хлібом-сіллю, неперевершений виступ ансамблю ложкарів, яких неодноразово викликали «на біс». Великою приємністю стали подарунки — ляльки-Купалінки, що додали надзвичайного настрою всім учасникам.

Після обіду виступи ще двох учасників, серед яких була і я. На свій превеликий подив я зовсім не хвилювалася, тому презентувала своє дослідження успішно і залишилась задоволена. Після перегляду фільму «Брестське гетто» розпочалося вручення свідоцтв із рук Іллі Альтмана та Романа Левіна. А потім — тепле і хвилююче прощання друзів і дорога додому... Ми зі Світланою Леонтівною повернулися в Україну з неперевершеними враженнями, а в душі залишилися нові друзі...

Послесловие: А я волновалась необычайно. Все восемь лет, что проводится эта конференция, сложилось так, что украинская делегация была традиционно самой сильной, наши ребята презентовали наиболее интересные и глубокие исследования. А в этот раз получилось так, что победителей VIII Всеукраинского конкурса «История и уроки Холокоста», который проводит Украинский центр изучения истории Холокоста, пришлось представлять одному участнику. Хрупкая, интеллигентная девочка, ученица Кременецкого лицея имени Уласа Самчука, что в Тернопольской области, Аврамишина Мария. Как она справится? Ведь нам вдвоем представлять всю Украину! Ведь надо активно участвовать в обсуждении и дискуссиях, и надо быть модератором секции.

Выступление Марийки оказалось по программе последним. Были прослушаны интересные работы, многое, казалось, уже было сказано. Предпоследней выступала участница из Израиля, Рахель рассказывала о своих корнях: прадедах, которые родом из этих мест, она показывала редчайшие семейные фотографии, а на вопрос: погиб ли кто-либо из

родных в Холокосте, отвечала: «да», но не знает, где их могилы. Это выступление было сильно своей эмоциональной глубиной. Но как же придется после такого яркого и трогательного рассказа моей Марийке?

И вот выходит Мария. И презентация — как произведение искусства: все четко, изящно, красиво. Рассказ чередуется с показом слайдов. С видеозаписями свидетелей. Все аргументировано и взвешено. 12 минут презентации пролетели как одно мгновение. Мария заканчивала выступление украинскими стихами. Не все поняли до конца украинский. Но все ощутили, как это красиво!

Потом — ответы на вопросы. Лес рук! Так бывает лишь тогда, когда «зацепило». Ответы блистательные. Даже строгий Илья Альтман признает, что Мария внесла вклад в науку: «...Не менее ценно и то, что Мария Аврамишина используют новые источники, в частности, материалы из музеев и впервые вводит их в научный оборот».

Катя Дрозд из Беларуси говорит, что это лучшее выступление конференции, ее поддерживают Арменуи Еганян из Зеленограда, Брумина Вероника из Минска, Сарибжанова Алия из Москвы и многие другие.

Мы не подвели вас, наши дорогие друзья по Украинскому конкурсу! Мы не уронили честь Украины! Спасибо всем, кто переживал за нас!

Светлана Кандеева,

*учитель истории гимназии-интерната
«Орах Хаим» № 299 (Киев),*

*координатор образовательных программ
Евразийского Еврейского конгресса*

ПЕДАГОГІЧНІ КОНФЕРЕНЦІЇ

ШОСТА МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ ВЧИТЕЛІВ З ПИТАНЬ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ «БОРТЬБА ПРОТИ РАСИЗМУ І УПЕРЕДЖЕНЬ»

7-10 липня в Єрусалимі (Ізраїль) відбувалася 6-та міжнародна конференція вчителів з питань викладання історії Голокосту «Боротьба проти расизму і упереджень», на яку було запрошено близько 800 педагогів з 53 країн світу. Це найбільша за кількістю учасників конференція, що була організована та проведена Музеєм «Яд Вашем» за останні декілька років. Робочими мовами конференції були англійська, французька, іспанська та російська. Церемонія відкриття конференції відбулася на майдані біля пам'ятника єврейським воїнам і партизанам, що боролися проти нацизму. З вітальними словами до учасників конференції під час її відкриття звернувся голова ради директорів «Яд Вашем» Авнер Шалев, міністр освіти Ізраїлю Юлі Тамір, директор Міжнародної школи вивчення і викладання Голокосту Доріт Новак та головний равін Тель-Авіва Рав Ізраїль Меїр Лау. Кожен з них по своєму наголосив на важливості тієї справи, що об'єднала і привела до Єрусалиму присутніх. А музичний виступ відомого ізраїльського співака Д. Фішера та дитячого ансамблю губної гармоніки зробили цей вечір по-справжньому незабутнім.

Відкриття конференції

Перша половина робочих днів конференції проходила в Єрусалимському міжнародному центрі конгресів. Кожне ранкове засідання мало свою тематику: «Расизм та антисемітизм XIX-XX ст.», «Викладання Голокосту в мультикультурному суспільстві та боротьба з расистськими упередженнями», «Спадок тих, що пережили Голокост». Під час ранкових сесій перед присутніми виступали вчені з Ізраїлю, США, Німеччини, Великої Британії та інших країн, що спеціалізуються на

вивченні цієї теми. Всі виступаючі змогли зацікавити аудиторію своїм оригінальним підходом та власним баченням проблематики історії Голокосту. Серед доповідей, що прозвучали в єрусалимському Міжнародному центрі конгресів, були такі, що безпосередньо стосувалися освітнього процесу та його ролі в становленні особистості. Серед останніх можна виділити доповідь німецького професора Вольфганга Віпермана «Антисемітизм і расизм в німецьких книгах для читання», доповідь Сазан Бенедикт, професора медичного університету Південної Кароліни «Від лікування до вбивства: лікарі та медперсонал Третього райху». Яскраві виступи професора педагогіки Бодо фон Борріса з Гамбургського університету та федерального судді з Аргентини Данієля Рафекаса, якому у своїй професійній діяльності довелося зіткнутися з проявами расизму серед підлітків, який врешті-решт привів їх на лаву підсудних; ще більше підкреслювали важливість виховання толерантності та боротьби з проявами расизму серед підлітків.

Ранкові засідання закінчувалися дискусією в групах, що сформувалися на основі робочих мов конференції. До складу групи, що спілкувалася російською, увійшли представники країн СНД та прибалтійських республік. Під час жвавих дискусій піднімалися та обговорювалися питання пов'язані з проблемою викладання історії Голокосту в школах з доволі різними освітніми системами, що сформувалися на теренах колишніх республік Радянського Союзу: «Чи можемо ми використовувати історію Голокосту як крайній приклад расизму? Які форми та засоби є найбільш прийнятними для викладання цієї теми? Які проблеми та перешкоди виникають перед учителями в їхній освітній практиці викладання історії Голокосту?»

Друга половина дня проходила у формі практичних занять, місцем проведення яких слугували навчальні аудиторії «Яд Вашему». Це була, мабуть, найкорисніша для практикуючих учителів частина конференції, адже кожному педагогу хотілося познайомитися з конкретним досвідом своїх колег з іншої країни. І це, потрібно відзначити, вдалося. Так, учителі з Литви презентували роботу центрів толерантності, що функціонують у їхній країні та поділилися досвідом організації загальнонаціональних проєктів. Єлизавета Борисівна Мшар, вчитель з Білорусії, розповіла про власний досвід організації позакласної роботи учнів з вивчення трагічних подій, що відбулися в їхній місцевості (с. Бронна Гора). Власне, великої необхідності представляти білоруських та російських колег не було. Останні відомі в Україні завдяки діяльності НПЦ «Холокост» у Москві та міжнародним конференціям школярів, що вже традиційно відбуваються в Білорусії.

Представники української делегації презентували свої доробки у сфері викладання історії Голокосту в українських школах. Досвід українських

Група учасників з України

колег багато в чому виявився повчальним для іноземних. Адже в Україні співпраця таких двох потужних громадських організацій як Всеукраїнської асоціації викладачів історії «Нова Доба» та Українського центру вивчення історії Голокосту дала свої плоди у формі великої кількості проведених семінарів для шкільних учителів, низки реалізованих проектів та великої кількості навчально-методичної літератури, про що у своїх виступах не раз говорили українські педагоги.

Урочисте закриття конференції відбулося на Площі Сім'ї. Заключне слово тримали Натан Щаранський, колишній міністр внутрішніх справ Ізраїлю, академічний консультант «Яд Вашему» Ієгуда Бауер та професор Кальман Перк, який поділився своїми спогадами про пережиту трагедію. Довгі аплодисменти учасників конференції були не тільки подякою організаторам за чудовий прийом та бездоганну організацію, але й свідченням того, що кожен із присутніх поповнив свій життєвий та професійний багаж унікальним та безцінним досвідом колективного творення добра.

Дмитро Десятков,

викладач школи-інтернату с. Мішково-Погорілове
Жовтневого району Миколаївської області

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ ВИКЛАДАЧІВ

ОТ ФУГИ БАХА ДО «ФУГИ СМЕРТИ» ТРАГЕДИЯ ХОЛОКОСТА ГЛАЗАМИ ПАУЛЯ ЦЕЛАНА (1920–1970) УРОК ПО ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В 11 КЛАССЕ

I. Вступительное слово учителя.

Вторая мировая война стала потрясением для европейского культурного сознания. Она вскрыла непостижимое разумом противоречие между высоким уровнем культурного развития западной цивилизации и рецидивом варварства, вспыхнувшего в самом сердце Европы — Германии. Трагедия европейского еврейства, получившая название Холокост, Катастрофа, Шоа, по своим масштабам превосходит границы исторического осмысления и человеческого понимания. «Оказалось, что можно осквернить Жизнь и Творение и не испытывать утрьезной совести», — эти слова известного еврейского писателя и общественного деятеля Эли Визеля выражают глубокий этический скепсис и экзистенциальное отчаяние. Ему вторит швейцарский писатель М. Фриш: «Как люди, которые наслаждаются музыкой Баха и Генделя, могли расстреливать грудных детей?».

Опыт Катастрофы уникален и непостижим до конца. Израильский поэт Дан Пагис нашел очень емкий образ — *опечатанный вагон*, озаглавив так поэтический цикл об ужасах пережитого в концентрационном лагере.

Написано карандашом в опечатанном вагоне

Здесь в этом транспорте

я Ева

с сыном Авелем

если увидите моего старшего

Каина сына Адама

передайте ему что мама

Намеренный обрыв стиха — как оборванная жизнь, черная бездна, в которую сорвались миллионы евреев, ставших пеплом и дымом в печах крематориев, безымянными костями, рассеянными на полях Трешлики и в Бабьем Яру... Но опечатанный вагон — это общий символ Катастрофы как опыта экзистенциального абсурда: «он герметичен, в него не войти извне, как невозможно вынести на свет Божий его содержимое».

«Уникальность Катастрофы бросает вызов литературному творчеству», — пишет Э. Визель. Нужно найти какой-то другой язык.

Наш сегодняшний урок посвящен поэту, который сумел найти такой язык, находясь «в самом сердце ада» — еще в годы нацистской вакханалии смерти. Это австрийский поэт Пауль Целан — автор стихотворения «Фуга смерти», переведенного сегодня не только на все европейские языки, но и на иврит, турецкий, японский.

«Писать стихи после Освенцима невозможно», — утверждал немецкий философ Т. Адорно. «Фуга смерти» Целана доказывает обратное: поэзия «после Освенцима» возможна, но она должна коренным образом измениться, чтобы выразить состояние «онемения» сознания, травмированного опытом Катастрофы.

II. «Моя нежная мать уже никогда не придет...».

Сообщения учащихся о жизни и судьбе П. Целана.

Основные моменты, которые нужно подчеркнуть:

1. Целан родился в немецкоязычной еврейской семье в Черновцах, к тому времени ставших частью Румынии, но сохранивших ту поликультурность, которая сформировалась еще в условиях Австро-Венгерской империи. Разнообразие национальных традиций, смесь этносов, религий и языков, небывалый расцвет культуры в период между двумя мировыми войнами — все это определяло облик довоенных Черновцов и духовный фон детства и ранней юности Целана.

2. Оказавшись в оккупированных Черновцах, Целан пережил ужасы нацистского ада: жизнь в черновицком гетто; принудительная работа в румынском трудовом лагере (где он записывал стихи в маленький блокнотик); наконец, смерть отца и матери, погибших в 1942 г. в концлагере «Каменоломня» в Транснистрии (территория Румынии между Днестром и Южным Бугом). Эти переживания раскололи жизнь поэта на «до» и «после»...

3. Покинув Черновцы и оказавшись в эмиграции (сначала Румыния, потом — Австрия и — с 1948 г. — Франция, Париж), Целан, выжив физически, остался духовно парализован памятью о погибших в лагере родителей. Эта память была тяжелым крестом, который он нес всю жизнь, завершившуюся неизлечимым психическим заболеванием и самоубийством: 20 апреля Целан бросился в Сену с моста Мирабо, воспетого французскими поэтами...

4. Целан был счастлив в семейной жизни и успешен в литературном творчестве, но он был глубоко одинок во французской этнической и языковой среде — он, еврей из Буковины, пишущий на немецком языке, который в сознании поэта был «родным языком» («языком матери» — «Muttersprache») и одновременно «языком убийц» (Mordersprache). Этот непреодолимый культурно-психологический раскол стал следствием Холокоста в личной судьбе поэта и главной причиной его жизненной трагедии.

Поэзию и судьбу Целана очень точно определил его друг, поэт А. Маргулис Шперберг, как «уникальную лирическую параллель к творчеству Кафки».

III. «Пепел волос твоих Суламифь».

Чтение и анализ стихотворения «Фуга смерти».

а) Необходимые понятия и термины:

1) **Фуга** — музыкальное произведение, в котором одна тема последовательно повторяется несколькими голосами (полифония). Основные принципы настроения фуги — **имитация** (повторение, подражание) и **контрапункт** (одновременное соединение двух и более голосов). Иногда используется **сложный контрапункт** — повторение темы, в котором соотношение мелодий изменяется. Признанным мастером фуги является великий немецкий композитор И.С. Бах (1685-1750).

2) **Верлибр** — свободный стих, т.е. не имеющий метра, рифмы и определенного ритма и по форме отличающийся от прозы только наличием членения на стиховые отрезки разной длины: от очень длинных до совсем коротких или даже пробелов — отбивок. Ритм верлибра опирается на синтаксические параллелизмы и антитезы (противопоставления).

3) **Оксиморон** — один из художественных приемов (тропов): сочетание противоположных по смыслу определений, понятий, в результате которого возникает новое смысловое качество, например: грустная радость, оптимистическая трагедия, живой труп и т.п.

б) Прослушивание фрагмента «Токкаты и фуги ре минор» И.С. Баха. Обмен общими впечатлениями. Литературная параллель — «фуга» Пети Ростова в ночь накануне гибели (Л.Н. Толстой "Война и мир", т. 4, ч. 3, гл. 10 — фрагмент прилагается).

Величественная, гармоническая, божественная музыка баховской фуги и откликающаяся ей предсмертная «музыка души», толстовского героя — контрастный фон для чтения «Фуги смерти» П. Целана.

в) Выразительное чтение учителем стихотворения «Фуга смерти»: первая и последняя части читаются на языке оригинала (немецкий). Перевод выбирается по усмотрению учителя (мы выбираем украинский перевод П. Рыхло, как наиболее лексически и стилистически точный). Чтение целановской "Фуги" можно сопровождать «Арией альта» из «Страстей по Матфею» Баха.

Особо подчеркнем: этот момент урока — наиболее эмоционально яркий и потому наиболее ответственный.

г) Анализ поэтического текста.

Вопросы:

1) Какие реалии истории и личной судьбы поэта отражены в стихотворении? Какова его тема?

2) В чем необычность формы «Фуги смерти»?

3) Почему автор прибегает к верлибру?

4) Почему стихотворение написано от первого лица множественного числа?

Кто такие эти «мы»?

5) Можно ли сказать, что «Фуга смерти» — это коллективное «я» всех евреев — жертв Холокоста, своеобразный лирический хор?

6) Почему стихотворение называется «Фуга смерти»? Что роднит его с композиционными принципами фуги?

7) Выделите основные лейтмотивы (темы, образы) стихотворения.

8) Каков символический смысл этих лейтмотивов:

- черное молоко

- могила в воздухе

- смерть — мастер из Германии и др.?

9) Как изображен в стихотворении хозяин, владыка мира «крупных оптовых смертей» (О. Мандельштам), помывающий и управляющий лирическим «хором»?

10) Как вы объясните его крайнюю жестокость в сочетании с нежными чувствами возлюбленного (может быть отца, мужа) и утонченного ценителя музыки?

11) Каковую роль играют в стихотворении женские имена — культурные символы двух великих народов:

- немецкое — Маргарита, откликающее гетевского «Фауста»;

- еврейское — Суламифь, вызывающее в памяти библейскую «Песню Песней» царя Соломона?

12) Почему стихотворение заканчивается параллелизмом:

твой волос золотой Маргарита

твой волос как пепел Суламит.

Главный результат анализа — ощущение трагического парадокса перевернутого мира, в котором молоко — символ материнства, любви и жизни — становится «черным молоком» существования, окрашенного жирным пеплом и жирным дымом из печных труб крематориев. Мира, в котором поменялись местами земля и небо и могилы тех, кто стал пеплом и дымом, взлетели ввысь — к Богу. Мира, в котором музыка жертв улаживает утонченный слух палачей — маэстро-мастеров из Германии — и является пропуском в «рай всесожжения».

Сквозной оксиморон, отраженный в названии гениального целановского текста, — опорный композиционный и стилистический принцип стиха, в своем жанровом облике тоже сочетающего разнофактурные поэтические формы: элегию, плач, заклинание, средневековый ритуальный танец, танго, балладу, документальный репортаж — поэзию и прозу (эффект верлибра).

д) Сопоставление поэтических переводов: Л. Гинзбурга, О. Татариневой, А. Глазовой, А. Парина, П. Рыхло, В. Стуса, М. Бажана (на усмотрение учителя и если позволит учебное время). Тексты переводов прилагаются.

IV. Заключение: от фуги Баха до «Фуги смерти».

«Фуга смерти» — произведение очень сложное по своему жанру и стилистике. Стихотворение построено по принципу контрапункта: лирический «хор» кружит в нем вокруг одних и тех же тем, и развитие сюжета происходит в пределах их «вариаций». «Вьюга метафор» — оксиморон, передает потрясенность сознания жертв Холокоста, а совершенная стихотворная форма запечатлевает историческую трагедию еврейского народа как факт высокого искусства. Несмотря на весь неизбывный трагизм темы, читатель переживает подлинный катарсис.

И последнее. Соединив музыку и смерть, Целан сумел показать не только трагедию евреев, но и духовную катастрофу немцев, давших миру Баха и других гениев музыки и оглушивших мир «какофонией массовых расстрелов и бомбардировок, шипением отравляющих газов и скрежетом танковых гусениц».

Урок можно завершить фрагментом документального фильма о Холокосте (например, «Восемьдесят первый удар») и чтение еще одного стихотворения П. Целана — «Псалом» (текст прилагается) под музыку реквиема «Песнь об убиенном еврейском народе» (часть 10 — «Варшава») израильского композитора Златы Раздолиной.

Примечания

1 См.: *Волощук Е.* Зарубіжна література: 11. — К.: Генеза, 2004. — С. 309-320.

2 Цит. по кн.: *Опечатанный вагон: Рассказы и стихи о Катастрофе* / [Сост. З.Копельман]. — М.; Иерусалим, 2005. — С. 49.

3 Там же. — С. 351.

4 *Копельман З.* Голоса из обители мертвых. — Там же. — С. 10.

5 Там же. — С. 53.

6 См.: *Купер Дж.* Энциклопедия символов. — М., 1995. — С. 208.

7 *Волощук Е.* Вказ. праця. — С. 319.

Литература

1. *Целан П.* Поэзія. Антологія українського перекладу / Впоряд. та передм. П. Рихла. — Чернівці: Бурек, 2001.

2. *Целан П.* Пауль Анчель в Чернівцях // *Марбахський журнал*. — 2000. — № 90.

3. *Опечатанный вагон: Рассказы и стихи о Катастрофе* / Сост. З. Копельман. — М.; Иерусалим, 2005.

4. *Бабий Яр в сердце. Поэзия* / Сост. И. Левитас. — К., 2001.

5. *Тридцать три века еврейской поэзии. Краткая антология в переводах с иврита* / Сост. Я.Л. Либман. — Екатеринбург; Каменск-Уральский, 1997.

6. *Рихло П.* Поетика діалогу. Творчість Пауля Целана як інтертекст. — Чернівці, 2005. — С. 54-76.

7. *Волощук Е.* Зарубіжна література: 11. — К.: Генеза, 2004. — С. 309-320.

*Наум Резниченко,
преподаватель Александрійської гімназії (Київ).*

НАУКОВІ ПОДІЇ

КАК ЖИЛИ ЕВРЕИ В ГОДЫ ХОЛОКОСТА? МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ СЕМИНАР В «ЯД ВАШЕМ» (6–10 июля 2008 г.)

Вопрос, вынесенный в заголовок, может показаться парадоксальным: ведь Холокост по определению — это уничтожение евреев, это смерть. В Холокосте не жили, а погибли! И все же этот вопрос в последнее время привлекает все более пристальное внимание историков. Как известно, историки о терминах не спорят — они о терминах договариваются. Точно так же обстоит дело и в данном случае. Иными словами, все зависит от того, что именно мы понимаем под термином «Холокост».

Долгое время после войны, когда история беспрецедентного, осуществлявшегося государством планомерного убийства целого народа стала систематически изучаться исследователями, они сосредотачивали свои усилия лишь на описании нацистской политики преследований и уничтожения. Именно так называлась, например, определившая на десятилетия вперед пути развития историографии Холокоста и ставшая классической книга американского ученого Рауля Хильберга «Уничтожение европейских евреев», первое издание которой увидело свет в 1961 году. Трудно переоценить влияние, которое оказала эта книга на дальнейшее развитие исследований: двигаясь в русле, проложенном Хильбергом, ученые исследовали эволюцию нацистской антисемитской политики и ее этапы; роль как отдельных руководителей Третьего рейха, так и целых организаций — партийных и государственных — в проведении антиеврейских мероприятий; распределение ответственности между центральными органами Рейха и оккупационной администрацией «на местах» в завоеванной Европе...

Однако со временем стало очевидным, что только такого подхода — при всей его важности — недостаточно. Первым толчком к осознанию необходимости посмотреть на Катастрофу «с другой стороны» стали события в Иерусалиме в начале 1960-х гг. — суд над палачом еврейского народа А. Эйхманом и последовавшие затем дебаты, спровоцированные Ханной Арендт, позднее получившей известность благодаря своей теории тоталитаризма. В книге «Эйхман в Иерусалиме. Репортаж о банальности зла», прозвучали громкие обвинения: в годы Катастрофы евреи своими руками помогали нацистам уничтожать свой народ. Арендт имела в виду позицию и деятельность юденратов, еврейского руководства общин и гетто, которые отвечали за порядок в гетто и выполнение нацистских распоряжений, и которых она обвиняла в соглашательстве, пассивности и неспособности противопоставить немцам самостоятельную линию поведения и оказать серьезное сопротивление. Нужно ли говорить, какую бурю повлекли за собой эти заявления? Однако, когда эмоции немного поутихли, на первый план вышло понимание того, что у ученых не хватает знаний для анализа поведения еврейского общества перед лицом Катастрофы, что недостаточно лишь описывать структуру карательных органов и эволюцию антиеврейской политики нацистов — такой подход «глазами палачей» будет односторонним и не приведет к воссозданию объемной картины Холокоста, поскольку при этом опускается «взгляд со стороны жертв». Как и другие масштабные трагические явления в истории, Холокост не являлся действием, осуществлявшимся лишь односторонне, и он был зачастую не столько одномоментным актом убийства, сколько растянутой во времени последовательностью событий, и у евреев было свое видение этих событий, они пытались реагировать на притеснения, выработать свои стратегии выживания и противостояния. Еврейство надо

рассматривать не как безликий объект, но как субъект этого явления. Взгляд на еврейское общество как на живой социальный организм, состоящий из разных частей и реагирующий на стремительно менявшиеся обстоятельства в соответствии со своим культурно-историческим багажом — вот суть того новаторского подхода, который историкам лишь предстояло освоить.

С тех пор, с конца 1960-х годов, изучение еврейской жизни в годы Катастрофы стало неотъемлемой частью научной повестки дня. Конечно, такая задача была по силам далеко не всем: она требовала, с одной стороны, компетентности в сфере немецкой и, шире, европейской истории; с другой — глубокой осведомленности в области истории, традиции и культуры евреев. Такие специалисты были в Израиле — но у них не было достаточной источниковой базы, ощущался недостаток архивов. В Западной Европе и США ситуация обострялась с точностью до наоборот. В странах Восточной Европы о таких исследованиях по известным причинам долго не могло быть и речи.

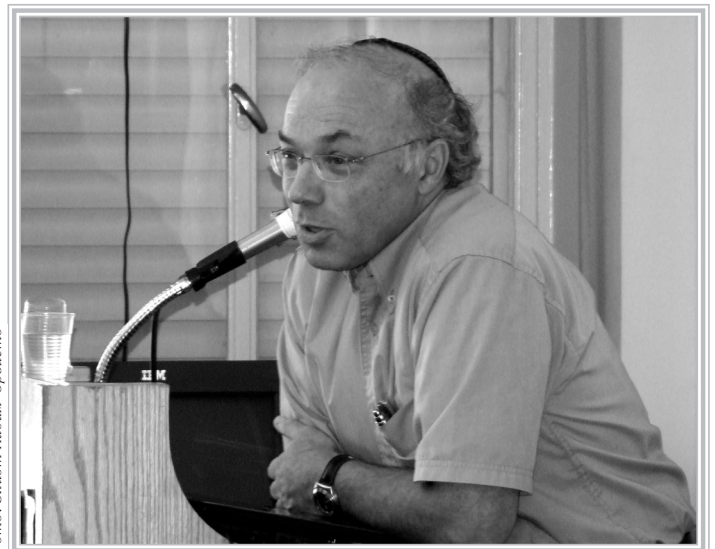

Фото: Элиот Надих-Орацето

Вступительное слово главного историка «Яд Вашем», проф. Дана Михмана.

В последние десятилетия, однако, ситуация постепенно меняется благодаря сближению национальных исследовательских школ, интернационализации науки и введению в оборот новых архивных ресурсов, прежде всего из стран Восточной Европы, а также появлению там нового поколения исследователей. В нынешнем году в Международном институте изучения Холокоста при Музее «Яд Вашем» (Иерусалим) состоялся первый из цикла запланированных на каждый год международных научных семинаров, посвященных малоисследованным аспектам Катастрофы. Неудивительно, что этот первый семинар был проведен на тему «Жизнь евреев в период Холокоста: новые подходы и новые аспекты еврейской социальной жизни».

Семинар прошел 6-10 июля. Он объединил до двух десятков исследователей из Израиля, США, Канады, Великобритании, Венгрии, Польши и Украины. По формату семинар являлся настоящей творческой лабораторией: каждый из участников имел возможность представить аудитории результаты своего исследования,

которое затем в течение получаса подлежало интенсивному обсуждению. Каждое из представленных выступлений было посвящено тому или иному аспекту существования еврейского общества в годы Катастрофы: социальной, религиозной, интеллектуальной, политической и культурной жизни; реакциям на нацистские преследования как на общинном уровне, так и со стороны отдельных людей; взглядам и действиям политических партий и еврейских молодежных движений; меняющейся системе ценностей и взаимоотношений в еврейских общинах; моделям светского и религиозного руководства; процессам осознания ситуации и отражения ее в дневниках, деловой, официальной или подпольной документации, в еврейской прессе.

Что может быть более полезным стимулом к дальнейшей плодотворной разработке историком своего труда, чем конструктивное обсуждение его мыслей, его подходов в кругу коллег-специалистов? Новаторские междисциплинарные подходы были продемонстрированы, например, в презентациях д-ра Михаэлы Унгер «Юридическая система в Лодзи в реалиях жизни гетто», д-ра Леи Прайсс «Землячества и их роль в Варшавском гетто». Совершенно новое развитие приобрела проблематика такого, казалось бы, второстепенного явления в условиях гетто, как слухи: их значение и порой принципиальное воздействие на жителей гетто и принятие ими решений ввиду скорого уничтожения были проанализированы в докладе д-ра Амоса Гольдберга «Узники надежды: семиотика распространявшихся в гетто слухов» и д-ра Яэль Нидам-Орвието «Слухи и их влияние на евреев Италии в 1943-45 гг.». С неожиданной стороны была проанализирована проблема спасения евреев неевреями в выступлении проф. Яна Грабовского, который систематизировал огромное количество случаев оказания помощи евреям поляками — но таких, которые осуществлялись не бескорыстно (что уже было освещено в литературе), а за различного рода плату и вознаграждение. Крайне интересной была презентация работы д-ра Яцека Леочака, который проанализировал сотни писем, направленных после войны спасавшими евреев поляками в Еврейский исторический институт в Варшаве: эти письма позволяют более точно реконструировать мотивы поступков спасителей, их видение евреев и в некоторых случаях даже ожидания дивидендов от своего поступка.

Аудитория семинара.

Заметим, что большинство выступлений концентрировались на событиях Холокоста в Польше, а польские исследователи были довольно значительно представлены на семинаре: это говорит как о том, что именно события Катастрофы в Польше оставили историкам

Выступление проф. Цви Гительмана (США)

большой массив документов (там существовало наибольшее количество гетто, а промежуток между началом преследований и уничтожением измерялся не одним годом), так о том, что в последние годы польские исследователи, вероятно, не в последнюю очередь благодаря поддержке государства и активизации изучения темы начинают играть на международной научной сцене заметную роль. Увы, остается только ожидать подобной активизации от украинского научного сообщества, которому еще предстоит овладеть и огромным массивом имеющихся в Украине, но не вовлеченных в оборот источников, и передовыми методическими подходами в изучении темы. В отечественной же науке пока доминируют подходы вчерашнего дня, в основном сводящиеся к попыткам реконструировать последовательность антиеврейских акций и представить статистические результаты нацистского «окончательного решения». Историческими судьбами евреев Украины, как и всей оккупированной советской территории, продолжают интересоваться по преимуществу западные специалисты. Так, выступления лишь двух из участников семинара — профессора Цви Гительмана из университета штата Мичиган (США), и автора данной статьи — было посвящено евреям СССР (проф. Гительман анализировал степень участия советских евреев-солдат в разных видах сопротивления и их восприятие и мотивации в борьбе с нацизмом). Между тем, научный мир не стоит на месте. Темата дальнейших семинаров Института при музее «Яд Вашем» будут следующие: «Холокост в реальном времени: средства массовой информации», «Правосудие в Третьем рейхе и его влияние на "окончательное решение"», «Влияние распада «советского блока» и открытия архивов на исследования Катастрофы», «Местные правительства и учреждения в оккупированных странах и государствах-союзниках нацистов», «Отношение различных подпольных движений к евреям».

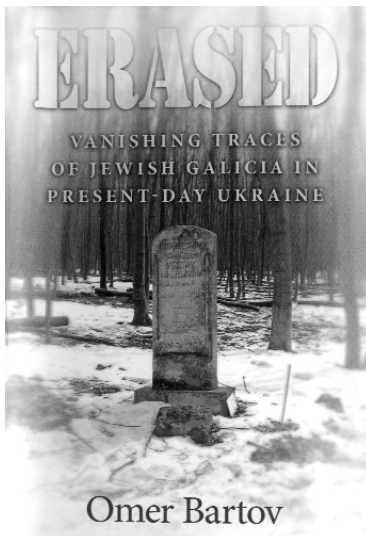
Михаил Тяглый,

Украинский центр изучения истории Холокоста

РЕЦЕНЗІЇ

Bartov O. *Erased: Vanishing traces of Jewish Galicia in present-day Ukraine*. — Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007. — XVII, 232 p., ill. ISBN 978-0-691-13121-4

Книга Омера Бартова «Витерте: зникнення слідів єврейської Галичини у сьогоденній Україні» — це відбиток слідів єврейського життя, що клекотіло колись у Галичині (тієї її частині, що знаходиться в сучасній Західній Україні), але тепер навіть і вони швидко зникають. Спочатку Бартов замислив свою поїздку як подорож до Бучачу, рідного міста своєї матері, з якою вона разом зі своєю родиною емігрувала до Палестини в 1935 р. У 2004 р. він відвідав двадцять міст, де серед будівель, пам'ятників, ринків, вулиць, парків та кладовищ він шукав сліди єврейського життя, тому що самих євреїв тут майже не залишилось. Як і на інших

територіях, окупованих німцями під час Другої світової війни, за сприяння місцевого населення нацисти робили облави на єврейське населення Східної Галичини. Внаслідок чого майже всі євреї тут були знищені.

Бартов знайшов не так вже багато доказів того, що в цих містах жили євреї починаючи з XVI-XVII ст. Його пошуки були ускладнені відсутністю будь-яких дорожніх указів на місцевості, тому він повинен був звертатися до перехожих по допомогу. Здебільшого вони змогли вказати історика, де він має шукати рештки колишньої синагоги або де раніше розташовувався єврейський цвинтар. Проте виявилось, що час майже стер усі ознаки життя цілого народу. Нерідко Бартов міг знайти тільки руїни будівель або єврейські надписи, що інколи проступали крізь штукатурку, або тільки місця, де ще кілька років тому існували такі ознаки.

Можна померти двічі: померти фізично і бути стертим з пам'яті живих. Книга Бартова про «другу смерть», про зникнення євреїв з колективної пам'яті. Під час війни майже все населення Галичини було знищено, міста одне за одним були оголошені нацистами *Judenrein* — вільними від присутності євреїв. Сьогодні фізичні сліди колишньої присутності євреїв щезли, а в пам'яті тих, хто нині живе тут, минуле не містить єврейської складової.

Книга Бартова «Викреслені з пам'яті» — це серія окремих оповідань про кожне з двадцяти міст, які він відвідав у 2004 р. Для нього кожна ознака, відмітка присутності євреїв в місті — це привід розказати про місцеву єврейську громаду. Бартов висуває у своїй книзі тезу про те, що незважаючи на страшну історію загибелі євреїв Галичини, історія їхнього життя не менш важлива. Його дослідження присвячені декільком поколінням євреїв, які жили там, а не євреям, які там загинули. Це пошук слідів життя — тих, хто загинув під час війни, і тих, хто жив там раніше, сто і двісті років тому.

Бартов старанно розглядає пам'ятники, надписи, синагоги й намагається оживити в нашій уяві динамічну історію євреїв та поляків у містах Галичини. Він знаходить синагоги, які перетворені на музеї, архіви або міські звалища. На місці колишніх єврейських цвинтарів сьогодні розташувалися місцеві ринки, а на деяких місцях масових розстрілів євреїв немає жодної позначки. Деякі оповідання неймовірно схожі — історик розповідає, коли і як побудовано синагогу, чим займалися жителі міста протягом декількох століть. Бартов пише про те, як колись були переплетені життя єврейської громади і життя українського і польського населення. Неможливо було уявити певні сфери життя без євреїв. На початку двадцятого сторіччя вони часто складали щонайменше третину, або й навіть половину мешканців міст — вони були їхньою невід'ємною частиною. Тому, робить висновок Бартов, для того, щоб вивчати історію цього краю і з'ясувати, як сталося, що майже всі євреї цього краю були знищені, необхідно пильно вивчати складні відносини етнічних сусідів, які жили тут протягом століть.

Книгу можна вважати не дослідженням, а запрошенням до розмови та роздумів про те, чим були ці міста до війни, що відбувалося тут під час війни і що ми думаємо сьогодні про це. Омер Бартов використовує праці інших істориків, книги, опубліковані документи та доповіді з конференцій, а також інтерв'ю, що його асистенти провели з мешканцями різних міст. Проте деякі джерела не є в повній мірі достовірними або академічними, наприклад, онлайн-газети та енциклопедії. Інакше кажучи, історик окреслив певні межі для потенційних досліджень і розповів про те, що можна знайти сьогодні в Галичині, що говорить про те, що євреї склали значну частину міського населення. Численні фотографії, які знаходимо в книзі, дають уявлення про українські міста в даному регіоні і можуть бути путівником тим, хто одного разу візьме книгу Бартова в руки і поїде по цих та інших містах, аби побачити на власні очі синагоги, цвинтарі і місця масових поховань.

Зі зникненням євреїв не зник антисемітизм в Україні. Сьогодні деякі єврейські громади не позначають на меморіальних дошках та пам'ятниках те, що жертвами, через яких їх збудовано, були євреї. Хіба що маленькими літерами можна прочитати, що пам'ятник було збудовано за підтримки Міжнародного Центру Голокосту (с. 31). Бартов стверджує, що така ситуація склалася через побоювання невеличкої єврейської громади Львова викликати незадоволення антисемітських кіл. Тому вони не пишуть про жертв Холокосту, а якщо пишуть, то не для українського читача.

Судячи з усього, влєвнений Бартов, українці тепер зайняті затвердженням своєї власної самоідентифікації. Якщо йому доводиться з труднощами розшукувати залишки єврейської присутності в місті, то історія складного шляху українців до незалежної держави нагадує про себе через квапливо збудовані меморіали українських керманічів, які взаємодіяли з нацистами та брали участь у знищенні єврейського населення. Бартов вказує на те, що українці відтворюють своє минуле, в якому немає місця для євреїв — їхнім жертвам та колишнім сусідам.

Пам'ять селективна. Для того, щоб пам'ятати, спочатку потрібно вибрати, що пам'ятати. І відкинути те, що можна забути. Є багато спільного між тим, як у радянський час створювали колективну пам'ять, в якій євреї мали місце лише як радянські громадяни, і тим, як українська національна програма стирає пам'ять про Холокост. У Львові, на Замарстинівській вулиці є меморіал, присвячений жертвам НКВС — українцям, полякам та євреям. Проте в місті немає пам'ятника євреям, що загинули внаслідок погрому в червні 1941 року, учасниками якого були місцеві українці. Інший приклад вибірковості пам'яті — напис на пам'ятнику перед будівлею місцевої тюрми в Самборі, що починається словами: «Тут, у Самбірській п'ютовій тюрмі, у період з 1939 по 1956 роки советськими енкаведистськими каральними органами арештовано більше 5 000 людей...»¹ (с. 45). Проте, з 1941 до 1944 рр. тюрма не могла контролюватися НКВС. Що це, друкарська помилка чи навмисна вікімізація українського народу, набуття ним статусу жертви?

Для євреїв, які залишили цю землю до Катастрофи, ландшафт, звуки та запахи зникають у забутті. Вони теж забувають — через неможливість повернутися, утрату всього, що було колись домішкою та родиною (с. XIII). Їхнім нащадкам, які приїжджають у Галичину в пошуках пам'ятних написів і меморіалів, нелегко їх знайти. Та й не всі галичани сьогодні пам'ятають, що колись у них були сусіди, бо пам'ять про їхню загибель та життя майже стерта в Галичині. Наступним поколінням буде ще складніше це «згадати». Проте герої українського націоналізму ожили в колективній пам'яті галичан. Бронзова статуя Степана Бандери здіймається над територією, де під час війни розташовувалося Дрогобицьке гетто (с. 52).

Омер Бартов пише свою книгу не лише про викреслених з пам'яті, але й про тих, хто є присутнім у цій пам'яті, іноді замість викреслених. У відновленому католицькому соборі в Бучачі служить вісімдесятирічний пастор. В інтерв'ю, яке наводить Бартов, мешканка Бучачу Ореста Синенька (Oresta Synen'ka) розповідає, що деякі поляки повернулися в місто. «Однак вони знають своє місце (дослівно з англійської — ми тримаємо їх на своєму місці)» (с. 134)». З приводу синагоги, що була розібрана в 1950 р., вона прокоментувала: «не було рації її відновлювати, ось вони [влада] й знесли її». Здається, що деяким полякам вдалося в даному випадку повернутися, бо їм дозволили і тепер вони «знають своє місце», натомість у євреїв таких не було. На кінець війни лише вісімсот з декількох тисяч євреїв Бучача були врятовані завдяки тому, що їх підтримало місцеве населення. Вони вийшли зі своїх сховищ, коли німці покинули місто, але майже всі вони

¹ «In this district prison the Soviet punitive organs of the NKVD arrested over 5,000 people between the years 1939 and 1956...».

загинули після того, як німці захопили місто вдруге й утримували його протягом кількох місяців. Унаслідок цього, з восьмисот лише сто чоловік вижили.

Розділ, присвячений Тернополю, відрізняється від решти своєю структурою та наявністю в ньому міркувань про ідеологію, що домінує в українському суспільстві.

Бартов робить огляд статей тернопільської преси про євреїв, антисемітизм і український націоналізм. Хоча огляд зводиться, головним чином, до того, що автор описує, які свідчення присутності євреїв (або їх відсутності) залишилися в містах Галичини, у розділі про Тернопіль він піднімає тему національного дискурсу, який існує сьогодні в українському суспільстві. Відбудова колективної пам'яті українців супроводжується забуванням страждань єврейського народу і відродженням міфу про те, що комуністи були євреями, а євреї підтримували комуністів. Однак Бартов цитує уривки з газет лише правого політичного крила; він не дає нам зрозуміти, наскільки цей дискурс є домінуючим серед мешканців Тернополя. Очевидно, що глибоке вивчення настроїв місцевих жителів не є головним питанням у проєкті Бартова. Тому надання антисемітському настрою статусу загального здається проблематичним на даному етапі досліджень.

Історик вчитується в тексти на меморіалах, пам'ятниках, меморіальних дошках та експозиціях краєзнавчих музеїв. Нерідко він натрапляє на розбіжності в текстах на українській, ідиш та англійській мовах. Іноді різниця незначна, як, наприклад, на меморіальній дошці на будівлі синагоги в Горodenці. Напис, зроблений українською мовою, говорить, що «з цього місця повели на жорстоку смерть від рук фашистів половина [так у тексті] єврейської общини — 2500 людей». В англійській версії кількість жертв не згадується, але є точна дата евакуації — 4 грудня 1941 р. (с. 100). Проте, навіть така різниця може виявитися істотною для тих, хто не знає тієї чи іншої мови.

Більш серйозну розбіжність Бартов виявив на меморіальній дошці біля головного входу в будівлю медичного факультету. Він вважає, що в усьому місті це трохи не єдина згадка про винищення євреїв Тернополлю. Текст на ідиш повідомляє про тисячі євреїв міста, що загинули на початку липня 1941 р., тоді як українська версія згадує іншу кількість жертв — не тисячі, а сотні (с. 155). І знову Бартов розповідає про те, що в місті не бракує пам'ятників українцям, які боролися за визволення української нації і яких переслідувала радянська влада.

Своєю книгою автор ставить питання про те, що євреї та їх доля — невід'ємна частина української історії і в інтересах самих українців знати про долю тих, з ким вони жили поруч протягом тривалого часу. Можливо, розподіл історії на українську та єврейську й призводить до того результату, про який говорить автор книги: хтось, як Дар'я Шатна, чия стаття з бережанської газети «Вільне життя» він цитує, вважає легітимними лише інтереси та турботи українського населення, яке «дозволяє» полякам (згадаймо відновлений католицький собор у Бучачі й панотця, який повернувся туди) або євреям жити на українській території. Співпрацю євреїв з різними етнічними групами, що перебували у владі, і тими режимами, що існували тут, Шатна вважає зрадою українського народу (с. 159). Вона не розглядає питання про те, ким вважали себе ті євреї, які знаходились на державній службі і з яких причин вони там опинилися. Бартов критикує Шатну за те, що її позиція однобічна, і наполягає на тому, що співпраця євреїв з комуністичним режимом — це тема багатогранна та багатозарова.

У свою чергу, цю критику можна віднести і до самої книги. По-перше — за узагальнюючий образ євреїв. По-друге — за претензії до українського населення Галичини в тому, що доля і пам'ять про євреїв байдужа українцям. Постійне протиставлення героїв українського націоналізму і загиблих євреїв, як це робить Омер Бартов у своїй книзі, може привести до розподілу української історії на суто українську і єврейську. Такі історії не збігаються і не перетинаються, вони існують окремо і час і простір, а такий розподіл призводить до спотворення як однієї, так і другої історії. Для того щоб книга Бартова знайшла свого читача серед українців, треба усунути перепони і в самій книзі. Протиставлення єврейської та української історії — одна з найголовніших. Вона може привести (а може вже призвела) до протиставлення єврейської та української колективної пам'яті, унаслідок чого слідів єврейської Галичини, що швидко зникають, незабаром ніхто не зможе розпізнати.

Марія Мелентьєва,

докторант університету Альберти (Канада)

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

Україна модерна. — 2008. — № 13 (2). / Відп. редактор А. Портнов. — К.: Критика, 2008. — 392 с. ISBN 966-8978-24-2 (ч. 13)

«Україна модерна» — міждисциплінарний часопис, присвячений історії України та Центрально-Східної Європи XVIII-XX століть. Тематичний номер 13 (2) вийшов під назвою «Війна переможців і переможених». Як зазначено в редакційному вступі, «Під назвою "Друга світова війна" приховано одразу кілька воєн: расових, етнічних, ідеологічних, класових, громадянських. Ці війни змінили кордони європейських держав і, що важливіше, змінили їх етнічний склад. ... Історію Другої світової війни, як і історію інших воєн, написали переможці. Вони ж проголосили потрібні їм факти минулого гідною уваги і пошанування спадщиною. Європа пост-1945 року будувалася значною мірою на забутті досвіду нацистського "нового порядку". У Радянському Союзі за брежнєвських часів "Велика Вітчизняна війна" фактично витіснила революцію 1917-го як підставовий міт режиму. Для пострадянських країн, які на офіційному рівні здебільшого воліли зображувати себе жертвами зовнішньої більшовицької агресії, виклик "Великої Вітчизняної" став чи не найсерйознішим випробуванням у серії зазвичай ситуативних і непослідовних кроків, на означення яких з'явився небезсумнівний термін "історична політика".

Досвід нацистського "остаточного вирішення єврейського питання" став основною спонукою до відтворення терміна і концепції геноциду. Згодом це означення, що напрохуд швидко здобуло загальне визнання науковців і санкцію міжнародного права, було ретроспективно застосоване до низки історичних подій і поширилося у медійний простір. Саме тому проблематика геноциду та історія царини genocide studies належить у цьому томі до основних. Тим більше, що питання, поставлені війною, мали істотне історичне коріння. У наш час термін "геноцид" набув нового звучання. Історичні легітимізації охоче послуговуються ним як ідеологічним інструментом.

Гуманітарні науки у пострадянському інтелектуальному просторі виявилися не цілком пристосованими до плюралістичної ситуації. На місці ідеологічного монізму виникли різні середовища із сильним тяжінням до герметичності. Ідеї і дискусії дуже важко долають бар'єри, що вирости між різними групами, семінарами, гуртками. Тому, готуючи це число, своїм першочерговим завданням ми визначили створення на сторінках журналу комфортного простору для зіткнення ідей, для наукового діалогу».

Анатолій Кузнецов

Кузнецов А. Бабий Яр. — К.: «Саммит-книга», 2008. — 368 с., ілл.
ISBN 978-966-7889-24-1

Полная версия книги Анатолия Кузнецова впервые выходит в Украине масштабным тиражом. Из этой книги широкая общественность может узнать правду об оккупированном Киеве — правду, которая в советские времена подвергалась суровой цензуре, и которая чрезвычайно важна нынешним и будущим поколениям для того, чтобы иметь возможность заглянуть в прошлое и осмыслить уроки истории. В настоящее издание включены не только те фрагменты, которые были вырезаны из рукописи советской цензурой в 1960-х, но и дополнения, сделанные автором в 1967-70-х годах. Об этой книге лучше всего сказать словами самого автора: «Я пишу так, словно даю под присягой юридическое показание на самом высоком честном суде — и отвечаю за каждое свое слово. В этой книге рассказана только правда — ТАК, КАК ЭТО БЫЛО».

В июле 2008 г. заключено соглашение между Украинским центром изучения истории Холокоста и библиотечным отделом Музея Катастрофы и героизма евреев «Яд Вашем» о регулярном обмене изданной этими организациями научной и учебной литературой. В рамках этого соглашения в библиотеку Центра уже поступили последние номера междисциплинарного академического журнала *Yad Vashem Studies* — одного из ведущих изданий, посвященных истории Холокоста.

Ниже приводятся названия основных материалов из поступивших номеров.

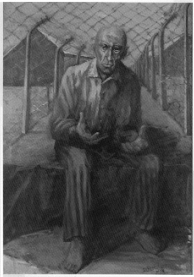
Yad Vashem Studies 34

**Yad Vashem Studies,
2006, Vol. 34**

- *Ян Кершоу*. Роль Гитлера в «окончательном решении».
- *Бела Бодо*. «Белый террор», венгерская пресса и эволюция венгерского антисемитизма после Первой мировой войны.
- *Аркадий Зельцер*. Межвоенные этнические взаимоотношения и советская политика: пример Восточной Белоруссии.
- *Клаус-Петер Фридрих*. Убийства евреев нацистами в восприятии польской прессы, 1942-1947.
- *Инго Лууз*. Кредитные банки и Холокост в Генерал-губернаторстве, 1939-1945.
- *Дариуш Либьонка*. Биография Хаима Гиршмана: память о Холокосте и размышления о послевоенных польско-еврейских взаимоотношениях.
- *Фрэнк Бучер*. «Знаю, что вина и на мне»: ретроспектива восточногерманских парламентских слушаний 1965 г. по Закону об обстоятельствах при убийстве.
- *Ласло Карсай*. Последняя глава Холокоста.

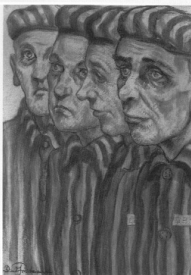
Yad Vashem Studies 35

**Yad Vashem Studies,
2007, Vol. 35, № 1**

- *Алина Скибинска и Якуб Петелевич*. Участие поляков в преступлениях против евреев в регионе Светлокрыльски.
- *Ян Грабовски*. Подсудимые-евреи в немецких и польских судах Варшавского дистрикта, 1939-1942.
- *Томаш Кранц*. Книги регистрации смертей узников Майданека.
- *Клаус-Майкл Малльманн и Мартин Кунперс*. «Удаление еврейского национального дома из Палестины»: айнзатцкоманда танковой армии «Африка», 1942.
- *Кинга Фроймович*. Кем они были? Показатели религиозных групп венгерского еврейства накануне уничтожения.

Yad Vashem Studies 35

**Yad Vashem Studies,
2007, Vol. 35, № 2**

- *Кристофер Браунинг*. Рауль Хильберг.
- *Рауль Хильберг*. Развитие исследований в области Холокоста: личный опыт.
- *Йегуда Бауэр*. Новогрудек — история штетла.
- *Юдит Пихурек*. Венгерские солдаты и евреи на восточном фронте, 1941-1943.
- *Нати Канторович*. Советская реакция на процесс Эйхмана: предварительный обзор, 1960-1965.
- *Майкл Шауль*. Свидетельства переживших Холокост ультра-ортодоксов: между «публичной памятью» и «частной памятью».
- *Лила Маром*. «О вине и искуплении»: Aktion Suhnezeichen Friedensdienste и ее работе в Израиле.

Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ). — Иерусалим: Изд-во «Лира», 2007. — 307 с

Книга представляет собой попытку обобщающего исследования социально-демографического развития еврейского населения бывшего СССР за истекшее столетие, включая динамику численности и расселения по республикам и городам, этно-языковой состав, половозрастную и семейную структуру, рождаемость и смертность, уровень образования, профессиональную структуру, участие в советской политической системе и эмиграцию в другие страны. В частности, рассматривается влияние Катастрофы как на общую численность еврейского населения, так и на его социально-демографическую структуру. Большое место в книге уделено представительству евреев среди студентов, специалистов и научных работников бывшего СССР. Книга предназначена для демографов, социологов, историков и всех интересующихся данной проблемой. Многие статистические данные публикуются впервые.

ПОВІДОМЛЕННЯ ТА ОГОЛОШЕННЯ

Краткосрочная стажировка
для аспирантов и молодых преподавателей
ИСТОРИЯ И СОЦИОЛОГИЯ ГЕНОЦИДА
МЕЖДУНАРОДНЫЙ СЕМИНАР В ОСЛО (НОРВЕГИЯ)
4–17 января 2009 г.

Центр исследований Холокоста и религиозных меньшинств (HLS, Осло) в сотрудничестве с отделением изучения Холокоста и геноцида при университете г. Упсала объявляет о приеме заявок на участие в интенсивном курсе по изучению геноцида. Семинар пройдет 4–17 января в Осло (Норвегия) и соберет студентов из стран Скандинавии, Балтии и из Украины, изучающих феномен массового насилия. Преподавателями выступают ученые из стран Скандинавии, а также из Франции и США: Томислав Дулич (Tomislav Dulic, Uppsala University), Антон Вейсс-Вендт (Anton Weiss-Wendt, Norwegian Holocaust Center), Александр Хинтон (Alexander Hinton, Rutgers University), Том Зваан (Ton Zwaan, University of Amsterdam).

Цель курса – рассмотрение феномена геноцида. Анализируя преступления геноцида с исторической, юридической, психологической и антропологической перспектив, студенты смогут лучше понять мотивации массового насилия. Эти знания, в свою очередь, послужат основой к дальнейшей дискуссии о способах предотвращения геноцида. Конкретные примеры геноцида, которые будут обсуждаться, включают судьбу армян в Османской империи, сталинский период в истории СССР, нацистскую Германию, режим красных кхмеров в Камбодже, бывшую Югославию и Руанду. Эти явления будут рассмотрены сквозь призму таких специфических факторов, как «пропаганда ненависти»,

«внутригрупповое влияние», «культура безнаказанности», «отрицание геноцида». Это позволит участникам выявить определенные закономерности связанного с насилием поведения – как на индивидуальном, так и на коллективном уровнях.

Стипендия покрывает транспортные расходы до/из аэропорта в Киеве и Осло; авиаперелет в Осло и обратно; проживание в гостинице; питание; учебные материалы (которые будут присланы заранее); ксерокопирование в библиотеке HLS. Всего будет предоставлено 11 стипендий.

Критерии отбора: приглашаются аспиранты, а также исследователи и молодые преподаватели гуманитарных факультетов, получившие степень не ранее чем два года назад. Для активного участия в семинаре требуется свободное владение английским языком.

Как подать заявку: представьте обоснование (объем 4-5 стр., с двойным интервалом, на английском) Вашего намерения участвовать в семинаре и степени соответствия тематики курса Вашим исследовательским интересам. Приложите сведения о себе: имя, место учебы и специальность, кратко охарактеризуйте сферу Ваших исследований. Заявку отправлять д-ру Антону Вейсс-Вендту по адресу: anton.weiss-wendt@hlsenteret.no.

Заявки принимаются до 26 сентября 2008 г.

Результаты конкурса будут объявлены к 13 октября 2008 г.

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРУ

- Міжнародна наукова конференція «Внесок євреїв у розвиток країн Центральної та Східної Європи» (Берлін, вересень)
- Всеукраїнська наукова конференція «Друга світова війна та доля народів України» (Київ, жовтень)
- Педагогічні семінари в рамках проекту ОБСЄ «Навчальні матеріали з антисемітизму, дискримінації та ксенофобії» (Київ, жовтень-листопад)
- Третя українська група викладачів на семінарі «Яд Вашем» (Єрусалим, листопад)
- Спільний проект Українського центру вивчення історії Голокосту і Меморіалу ШОА (Париж, листопад)
- Методичні розробки вчителів з історії Голокосту
- Новини бібліотеки Українського центру вивчення історії Голокосту

Адреса редакції:

Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Кутузова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: (044) 285-90-30
<http://www.holocaust.kiev.ua>
E-mail: uhcenter@binet.com.ua

Головний редактор:

Анатолій Подольський
Відповідальний редактор:
Михайло Тяглий
Дизайн та комп'ютерна верстка
Руслан Руденко
Коректор
Руслан Руденко

Видання здійснено за підтримки The Rothschild Foundation (Europe)

Видруковано в ДГВПП
«Зовнішторгвидав України»
Адреса: м. Київ, вул. Воровського, 22,
Тел.: 234-33-04
Наклад: 1000 примірників.